

муникаций лица, раскрыто допустимые пределы вмешательства в частную жизнь человека в ходе осуществления негласных следственных действий. Отделены негласные следственные действия от других видов правоохранительной деятельности в контексте конституционных гарантий неприкосновенности частной жизни лица.

Ключевые слова: достоинство человека, контрразведывательная деятельность, негласные следственные действия, оперативно-розыскная деятельность, права человека.

Summary

Gryn' A. Constitutional guarantees in during the undercover investigation in the Central and Eastern Europe and Ukraine.

The article defines the nature of the covert investigation in light of the constitutional guarantees of human rights. Comparative analysis of the constitutional guarantees of inviolability of privacy and family life, home and communications of the person is carried out. It is exposed admissible limits interference with private life a person in the implementation of undercover investigation. An undercover investigative action from other law enforcement activities in the context of constitutional guarantees inviolability of private life is separated.

Key words: counter-intelligence activities, human dignity, human rights, operational-search activity, undercover investigations.

УДК 342.7

Т. Н. ХАРАТЯН

Татевік Нерсесівна Харатян, здобувач Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, помічник судді Конституційного Суду України

ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ ТА СУМІЖНІ З НИМ ПРАВА В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Для з'ясування значення права людини на життя принципово важливим є визначення його місця у системі прав людини. Сьогодні помітною є тенденція до розширювального тлумачення конституційного права людини на життя шляхом доповнення його первинного базового змісту новими елементами, що частково збігаються зі складовими змісту низки інших прав, яка свідчить про еволюцію розуміння взаємозв'язків між правами людини та зростання взаємозалежності їх забезпечення.

З'ясування місця конституційного права людини на життя у системі прав людини є невід'ємною основою чи побічною частиною будь-якого дослідження, присвяченого вивченню цього права, адже саме воно забезпечує розуміння зв'язків відповідного права з іншими правами, без чого неможливо визначити ані його зміст, ані природу, ані значення. Вивчення системних зв'язків права людини на життя із іншими правами є предметом аналізу в роботах К. Бойла, О. Г. Рогової, А. В. Соловйова, М. П. Тиріної А. Л. Федорової та інших дослідників.

Значна кількість наукових робіт у сфері вивчення права людини на життя, особливо датованих початком ХХІ ст., підтверджує остаточний відхід від позитивістського розуміння зазначеного права. Водночас у цих роботах недостатня увага приділяється аналізу зв'язків між правом людини на життя та іншими тісно пов'язаними правами, виявленню суміжних або навіть спільних із іншими правами елементів змісту відповідного права.

Метою написання цієї статті є виділення підходів до розуміння місця конституційного права людини на життя у системі прав людини на основі вивчення зв'язків між цим правом та іншими тісно пов'язаними правами (суміжними правами).

Право людини на життя як найбільш важливе природне право закріплено не тільки у ряді найважливіших міжнародно-правових актів на всесвітньому та регіональних рівнях, але і є атрибутом майже будь-якої сучасної конституції. Це пояснюється тим, що для більшості держав самоочевидною є особлива важливість забезпечення захисту права на життя, оскільки всі інші права мають цінність допоки є жива людина, яка може їх реалізувати. Характерним для деяких зарубіжних конституцій є комплексне закріплення разом із правом людини на життя низки інших прав в одній статті. Так, у ст. 2 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччина¹, яка має назву «Особисті свободи», закріплено право кожного на розвиток своєї особистості (частина перша), право кожного на життя та особисту недоторканність (частина друга). Крім цього, частина друга ст. 2 Основного Закону ФРН містить положення про те, що свобода особистості неперушна. Таким чином, право на життя в німецькій конституції представлено як особиста свобода, а отже, повинно сприйматись як таке, що має гранично широкий зміст та не варто розуміти лише як право на підтримання біологічного існування. Аналіз зазначеної статті Основного Закону ФРН може свідчити і про те, що право на життя разом із правом на особисту недоторканність максимально наближено до поняття «свобода особистості».

Відповідно до ст. 21 Конституції Індії² жодна людина не може бути позбавлена життя або особистої свободи, за винятком тих випадків, коли це здійснюється відповідно до процедури, встановленої законом.

Аналогічним «комплексним» способом право людини на життя закріплено в ст. 15 Конституції Іспанії³, відповідно до якої усі мають право на життя, на фізичну і моральну недоторканність, і нікого не може бути в жодному разі піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню.

Цілком зрозуміло, що таке «об'єднання» певних прав у групи свідчить про усвідомлення нормотворцем існуючих зв'язків між ними та додатково підтверджує їх взаємопов'язаність і взаємозалежність.

Згідно зі ст. 23 Конституції Бельгії⁴ кожен має право вести життя, яке б відповідало людській гідності. У цій статті йдеться і про забезпечення шляхом гарантування економічних, соціальних та культурних прав можливості ведення такого життя. Деякі з цих прав прямо наведено у зазначеній статті, а саме: право на працю і вільний вибір професійної діяльності; право на справедливі умови праці і винагороду, а також право на інформацію, консультацію і колективні переговори; право на соціальне страхування, охорону здоров'я, соціальну, медичну та юридичну допомогу; право на гідне житло; право на здорове навколишнє середовище; право на культурне і соціальне процвітання.

Відповідно до частини першої ст. 3 Конституції України⁵ людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Як бачимо, це положення Основного Закону України містить сім пов'язаних понять: «людина», «життя», «здоров'я», «честь», «гідність», «недоторканність», «безпека», шість з яких нормотворцем об'єднано за допомогою єднаних сполучників попарно, що очевидно є результатом врахування особливо тісного зв'язку між зазначеними поняттями.

Закріплення права на життя на конституційному рівні, тобто його формалізація в правову норму найвищої юридичної сили установчого характеру окрім інструментального значення має також важливе символічне значення. Показово, що праву людини на життя присвячена окрема стаття Конституції України – ст. 27, відповідно до якої кожна людина має невід'ємне право на життя; ніхто не може бути свавільно позбавлений життя; обов'язок держави – захищати життя людини; кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. На розвиток та для забезпечення зазначеної конституційної норми було розроблено законодавство, яке насамперед заборонило під загрозою застосування кримінальних покарань діяння, спрямовані проти життя та здоров'я людини. Разом із тим криміналізація таких діянь є не єдиним інструментом захисту конституційного права людини на життя. У контексті широкого розуміння цього права із усвідомленням його зв'язків з іншими правами та свободами очевидними стають значні масштаби його захисту за допомогою різних соціальних регуляторів, але передовсім правових норм різних галузей права, як фундаментальних, таких як конституційне право, так і спеціальних та комплексних.

Як писав М. Бердяєв, «людина належить до природного світу, у ній весь склад природного світу, аж до процесів фізико-хімічних, вона залежить від нижчих ступенів природи. Проте в ній є елемент, який перевищує світ природи»⁶. Звернувшись до філософії екзистенціалізму (існування), у якій центральне місце займають категорії свободи та відповідальності, Р. Зимовець зазначає, що людина – це істота індивідуального вибору, можливості, відповідальності, страждання, сумління, тобто всього того, що не можна прорахувати та редукувати до «наявного складу»⁷. Досліджуючи перший науковий досвід теоретичного обґрунтування права людини на життя, вчений доходить висновку, що саме в результаті розвитку концепції природного права на життя, розробленої Т. Гоббсом, Дж. Локк у своєму вченні про природні права доповнив право на життя правом на свободу та власність⁸. Будучи переконаним у тому, що захист життя є першою нормативною вимогою будь-якої правової системи, Р. Зимовець у своїй статті показує тісний зв'язок права на життя та особистої свободи людини, адже, як він стверджує, право на життя є передумовою автономії людини і разом із тим невтручання або моральна нелегітимність довільного втручання у сферу автономії людини вже включає право на життя⁹.

У роботі, присвяченій міжнародному захисту прав людини, Р. Сміт зазначає, що «право на життя – найбільш фундаментальне із усіх прав, тому воно розглядається найпершим». Він наголошує, що «усі інші права підвищують якість життя: заборона тортур і свобода особистості, безсумнівно, кореспондують збереженню людської гідності, у той час як право на рівність перед законом та на справедливий судовий розгляд тісно пов'язані із правосуддям на основі принципів природного права та верховенства права»¹⁰. Р. Сміт також звертає увагу на те, що дослідники, які виступають на користь ієрархії прав, ставлять право на життя на вершину ієрархії, але водночас і ті вчені, які є прибічниками позаієрархічності та універсальної фундаментальності прав, усе одно визнають виключність права людини на життя, враховуючи, що його порушення неприпустимі¹¹.

Існування та реалізація прав людини залежить від початкового існування самого життя. Отже, можна цілком упевнено говорити про першочергове значення захисту життя людини та, як наслідок, про особливе місце права людини на життя у системі прав людини. У сучасних умовах це право розглядається не лише як право на примітивне біологічне існування, а й насамперед як право на гідне існування людини, яка має реальні гарантії забезпечення й інших прав, тісно пов'язаних із правом на життя.

Варто наголосити на тому, що концепція взаємозалежності забезпечення права людини на життя та суміжних прав є наслідком цілком логічної, на нашу думку, сучасної тенденції до широкого розуміння змісту права людини на життя й заперечення вузького розуміння змісту цього права лише як заборони свавільного позбавлення життя. Така тенденція має універсальний характер, про що свідчить передусім те, що Комітет з прав людини Організації Об'єднаних Націй відхилив вузьке розуміння права на життя у своєму загальному

зауваженні № 6 до ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права¹². До того ж і практика Європейського суду з прав людини підтверджує факт постійного розширення обсягу застосування права на життя, зокрема за допомогою динамічного судового тлумачення ст. 2 Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод людини¹³. Окрім цього, такий висновок впливає також із результатів аналізу практики інших міжнародних, а також національних судових установ.

Верховний Суд Індії ще у 1978 р. у рішенні у справі Манека Ганді проти Союзу Індії підкреслив, що право на життя, закріплене у ст. 21 Конституції Індії, не обмежується просто фізичним існуванням, але також включає в себе право жити з людською гідністю¹⁴. Він наголосив на тому, що право на життя є найбільш фундаментальною частиною особистої свободи та має першорядне значення для щастя, гідності та цінності особистості.

У рішенні Сабгаш Кумар проти штату Бігар 1991 р. Верховний Суд Індії ще більше розширив зміст права на життя, зазначивши, що «право на життя – це фундаментальне право відповідно до статті 21 Конституції і воно включає право використовувати вільну від забруднень воду та повітря для досягнення повної задоволеності життям»¹⁵. Це твердження знаходимо і у інших його рішеннях, приміром, у п. 45 рішення у справі М. С. Мехта проти Союзу Індії 2004 року¹⁶. Але він і на цьому не зупинився. Так, поміж іншого, до елементів права на життя було включено ще й право на освіту¹⁷.

Тож ряд прав та свобод, які традиційно вважаються самостійними правами, Верховний Суд Індії включає до змісту права на життя, називаючи його елементами. За цією логікою право людини на життя постає певним інтегруючим поняттям.

Таким чином, важливо усвідомити, що сьогодні зростає залежність забезпечення конституційного права людини на життя від рівня забезпечення низки суміжних, тісно пов'язаних прав. Під суміжними із правом на життя правами ми розуміємо ряд прав, тісно пов'язаних із правом на життя, від забезпечення реалізації яких залежить непорушність самого права на життя. Перелік цих прав залежить від того, наскільки широко розуміти право на життя. А, отже, поняття «суміжні із правом на життя права» об'єднує умовний перелік прав людини, який може розширюватись та доповнюватись.

Насамперед суміжними із правом на життя правами є ті права, порушення яких може призводити до зниження показника стану здоров'я людей і об'єктивно становить значний ризик для життя. Це такі права, як право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя та здоров'я довкілля, право вільного доступу до інформації, яка може мати важливе значення для убезпечення життя та збереження здоров'я (про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту тощо), право на достатній життєвий рівень, право на належні, безпечні й здорові умови праці тощо.

Особливо тісний зв'язок права людини на життя вбачається із правом на охорону здоров'я, яке, як справедливо зазначає А. Соловійов, є нерозривним від нього¹⁸. Що ж стосується права вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, то дуже легко побачити, що від рівня його забезпеченості прямо залежить захист життя та здоров'я людини. Відповідне право закріплено на конституційному рівні: у частині другій ст. 50 Конституції України, що має важливе значення. Проте сучасні реалії свідчать про надзвичайну ускладненість надання доступу до відповідної інформації, яка була би достовірною. Як слушно зазначає Л. Ізотова, держава зобов'язана убезпечити своїх громадян від ймовірних загроз, чого не можна зробити без надання вичерпної інформації щодо якості і складу харчових продуктів та предметів побуту¹⁹. Сьогодні інформаційні права являють собою гарантію здійснення та забезпечення всього комплексу інших прав людини.

Не менш важливою є група відповідних суміжних прав, які забезпечують гідне існування людини, завдяки яким вона може не просто підтримувати життєдіяльність свого організму, а й повноцінно самореалізовуватись та самоутверджуватись у сучасному світі як жива істота з особливими соціально-культурними потребами. Це такі права, як право на освіту, право на відпочинок, право на свободу світогляду й віросповідання, право на свободу творчості тощо.

З огляду на зазначене, можна виділити три підходи до розуміння місця права людини на життя у системі прав людини. Відповідно до першого підходу право на життя – це право, яке повністю відокремлене від інших прав, зводиться лише до права на фізичне існування організму та забезпечується шляхом дотримання заборони свавільного позбавлення життя. Варто зазначити, що сьогодні переважною більшістю вчених такий підхід повністю заперечується. Відповідно до другого підходу право людини на життя потрібно розуміти широко, оскільки життя людини не обмежується примітивним існуванням організму, але передбачає також і високі функції, які реалізуються у соціальній та духовній сферах і не притаманні іншим живим організмам. Згідно із цим підходом право на життя має забезпечуватись завдяки низці прав, які хоча і є самостійними повноцінними правами, але тісно пов'язані із правом на життя, тобто є суміжними із ним. Від забезпечення цих прав залежить і забезпечення права на життя. Відповідно ж до третього підходу право людини на життя об'єднує у собі суміжні у розумінні другого підходу права.

На нашу думку, найбільш оптимальним із сформульованих вище підходів до розуміння місця права людини на життя у системі прав людини є другий підхід, але і третій є абсолютно логічним та має раціональне зерно.

Перспективним напрямом дослідження у цій сфері є вивчення взаємозв'язку забезпечення права людини на життя та інших суміжних прав в умовах розвитку біотехнологій.

¹ Основний закон Федеративної Республіки Німеччини від 23 травня 1949 р., з поправками від 23 грудня 2014 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.bundestag.de/grundgesetz>

² Конституція Індії від 26 листопада 1949 р. з поправками : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lawmin.nic.in/coi/partIII.pdf>.

³ Конституція Іспанії від 6 грудня 1978 р. із змінами : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1978-31229>.

⁴ Конституція Бельгії від 7 лютого 1831 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.senate.be/doc/const_fr.html

⁵ Конституція України від 28 червня 1996 р. із змінами : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

⁶ Бердяев Н. А. Проблема человека. К построению христианской антропологии / Н. А. Бердяев // Путь. – 1936. – № 50. – С. 3–26. – С. 4–5.

⁷ Зимовець Р. Буття-до-смерті і право на життя. До питання про екзистенціальні джерела права / Р. Зимовець // Філософія права і загальна теорія права. – 2015. – № 1–2. – С. 235–249. – С. 235.

⁸ Там само. – С. 237.

⁹ Там само. – С. 238.

¹⁰ Смит Р. Международная защита прав человека: пер. с англ. / Рона К. М. Смит. – Минск : Юнипак, 2013. – 424 с. – С. 191.

¹¹ Там само. – С. 217.

¹² CCPR General Comment No. 6: Article 6 (Right to Life) (adopted at the Sixteenth Session of the Human Rights Committee, on 30 April 1982) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unhcr.org/refworld/docid/45388400a.html>

¹³ Федорова А. Л. Сучасний розвиток права на життя в світлі Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод Л. Федорова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2009. – № 85 (частина I). – С. 98–102. – С. 102.

¹⁴ Maneka Gandhi vs Union Of India on 25 January, 1978 (1978 AIR 597, 1978 SCR (2) 621) : [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://indiankanoon.org/doc/1766147/>

¹⁵ Subhash Kumar vs State Ors on 9 January, 1991 (1991 AIR 420, 1991 SCR (1)5) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://indiankanoon.org/doc/1646284/>

¹⁶ M. C. Mehta vs Union of India (UOI) and Ors on 18 March, 2004 (AIR 2004 SC 4016, 2004 (3) SCALE 396, (2004) 12 SCC 118) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ielrc.org/content/e0409.pdf>

¹⁷ Unni Krishnan, J. P. And Ors. Etc. ... vs State Of Andhra Pradesh And Ors. ... on 4 February, 1993 (1993 AIR 2178, 1993 SCR (1) 594) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://indiankanoon.org/doc/1775396/>

¹⁸ Соловійов А. До питання співвідношення понять право на життя та права на охорону здоров'я і медичну допомогу / А. Соловійов // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 10. – С. 38–40. – С. 38.

¹⁹ Ізотова Л. Доступ до інформації як запорука якості життя / Л. Ізотова // Право України – 2007. – № 10. – С. 32–34. – С. 33.

Резюме

Харатян Т. Н. Право людини на життя та суміжні з ним права в системі прав людини.

Стаття присвячена формулюванню підходів до розуміння місця конституційного права людини на життя у системі прав людини на основі вивчення зв'язків між цим правом та іншими тісно пов'язаними правами (суміжними правами). Особлива увага приділяється аналізу залежності забезпечення конституційного права людини на життя від рівня забезпечення інших прав. За результатами аналізу конституційних текстів ряду країн, а також судової практики робиться висновок про особливе місце права на життя у системі прав людини.

Ключові слова: життя, право людини на життя, система прав людини, суміжні із правом на життя права, конституційне закріплення прав.

Резюме

Харатян Т. Н. Право человека на жизнь и смежные с ним права в системе прав человека.

Статья посвящена формулированию подходов к пониманию места конституционного права человека на жизнь в системе прав человека на основе изучения связей между этим правом и другими тесно связанными правами (смежными правами). Особое внимание уделяется анализу зависимости обеспечения конституционного права человека на жизнь от уровня обеспечения других прав. По результатам анализа конституционных текстов ряда стран, а также судебной практики делается вывод об особом месте права на жизнь в системе прав человека.

Ключевые слова: жизнь, право человека на жизнь, система прав человека, смежные с правом на жизнь права, конституционное закрепление прав.

Summary

Kharatyan T. Constitutional right to life and other related to its rights in human rights system.

The article is devoted to the composing of approaches to the understanding of place of the constitutional right to life in human rights system based on the studying of relations between this right and other closely connected rights (related rights). Special attention is paid to the analysis of the dependence of ensuring of the constitutional right to life on the quality of ensuring of other rights. According to the results of the analysis of the constitutions of a number of states as well as of judicial practice it concludes that the right to life occupies a special place in human rights system.

Key words: life, right to life, human rights system, related to the right to life rights, constitutional enshrinement of the rights.